

УДК 94 (477) (092) «1939/1945»: 82–92

Тарас Батюк

## НАУКОВА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ПРАЦЯ МИРОНА КОРДУБИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Стаття присвячена вивченню наукової та публіцистичної праці Мирона Кордуби в роки Другої світової війни. З'ясовано провідну тематику науково-публіцистичних студій історика. Виявлено, що вчений зробив акцент на популяризаторській діяльності, вважаючи її найбільш затребуваною в роки воєнного лихоліття. Зроблено висновок, що різнопланова творчість М. Кордуби виконувала важливі національно-мобілізаційні функції.*

*Ключові слова:* М. Кордуба, публіцистична діяльність, «Історія Холмщини й Підляшшя», «Краківські вісті», «Львівські вісті».

На сьогодні життєвий шлях та різнопланова творча діяльність Мирона Кордуби загалом добре знані. В численних публікаціях статейного та книжкового формату у цілому задовільно відтворені наукова, публіцистична, громадська та культурно-просвітницька складові творчого генія видатного діяча. Разом із тим, відзначаємо значну диспропорцію кордубознавчого наративу, що полягає в інтенсивності звернень до його біографії кінця XIX – першої третини XX ст., і, поряд із цим, скромність дослідницької уваги до проблеми поневірянь учня М. Грушевського в роки Другої світової війни. Так, надзвичайно побіжно згаданого етапу біографії М. Кордуби торкаються у своїх працях лише І. Федорів [1, с. 41–43] та О. Піх [2, с. 33]. Звісно, на перешкоді тут стоять суто об'єктивні причини, передусім, скупість джерельної бази. Втім, це зовсім не виправдовує згаданий перебіг у сучасній кордубіані. Тож у нашій статті ми хочемо звернути увагу на згадану проблему та реконструювати особливості наукової і публіцистичної діяльності видатного діяча в роки найбільшого в історії людства лихоліття.

Вибух Другої світової війни застав М. Кордубу у польській столиці, де видатний український учений упродовж тривалого часу був професором університету. У Варшаві М. Кордуба, згідно його тогочасних листів до друзів, проживав до вересня 1940 р. [3, с. 214]. Будучи позбавленим засобів існування, а також постійно відчуюючи загрозу з боку німецьких окупантів, історик вирішив повернутися до Львова.

Втім, дорога до столиці Східної Галичини через воєнну хуртовину виявилася нелегкою. Багато друзів ученого намагалися знайти для нього хоч якусь можливість заробити на життя та прогледувати родину. Найбільш привабливою для М. Кордуби виявилася пропозиція від сина видатного українського мецената та просвітнього діяча Євгена Чикаленка – Левка. Він писав до галицького педагога: «Вищі влади дозволили одчинити в Холмі державну гімназію. Наплив учнів такий великий, що деяких класів буде по три відділи. Потребуємо істориків. Чи погодились би Ви викладати? Будете мати 23 лекції. При оплаті буде узгляднена і вислуга літ і попередній заробіток Ваш, як професора університету. Коли даєте згоду або ні, то телеграфуйте по адресі: Холм. Українська гімназія, директор Білик».

М. Кордуба прийняв пропозицію і поселився в старовинному княжому місті Холмі, де починаючи з першого вересня 1940 р. почала працювати Державна українська гімназія. Українські холмцяки, у першу чергу колеги по гімназії, чудово знали наукові досягнення видатного діяча та із захопленням сприйняли його згоду. Так, тодішній директор Холмської української гімназії М. Білик писав: «Це для гімназії великий здобуток і що Холм буде мати це щастя, що п. Професор в ньому (на якийсь перехідний час) поселяться» [4, с. 182].

Поряд із викладацькою роботою в гімназії, що забирала немало часу, М. Кордуба намагається продовжувати свої перервані вибухом війни наукові заняття. В умовах воєнної розрухи і цілковитої дезорієнтації українського народу, що опинився між двох тоталітарних режимів, М. Кордуба слушно вирішує скоригувати свої наукові зацікавлення. Він береться за популяризаторську і просвітницьку роботу, намагаючись прищепити одноплемінникам силу духу та продемонструвати єдність поділених воюючими сторонами українців. Як приклад, наведемо науково-популярну книгу видатного вченого «Історія Холмщини й Підляшшя», що була замовлена Володимиром Кубійовичем як директором «Українського видавництва» у Кракові та вийшла в 1941 р. В ній учений, відповідаючи на пропаганду польських шовіністів про одвічно польський етнічний характер західноукраїнських земель, змалював давню та середньовічну історію найбільш західного українського регіону, доводячи його культурну приналежність до східнослов'янського цивілізаційного простору та тісну пов'язаність з рештою українських земель [5].

Тогочасна критика, попри зрозумілі труднощі в науковій комунікації, надзвичайно схвально сприйняла появу нової книги М. Кордуби та відзначила її потужну культурно-популяризаторську

місію. Так, на сторінках газети «Краківські вісті» рецензент І. Ірук у першу чергу підніс вагу твору видатного вченого у вихованні соборницьких цінностей, адже історія Холмщини та Підляшші показана як органічна складова загальноукраїнського історичного процесу. Критик вказує: «...З твору проф. Кордуби можна пізнати й загальну українську історію, з'ясовуючи собі одночасно вужчу роллю тих західних українських провінцій, що у свій час творили й осередок української історії. У книжці проф. Кордуби саме звертає передусім увагу знаменита методика, якою автор розв'язав проблему – написати докладну історію одної землі на тлі й у злуці з побіжною історією всіх земель!» [6, с. 6].

Також І. Ірук звернув увагу на особливості архітекτονіки книги та її мовностилістичне оформлення. На його переконання, М. Кордуба вміло підібрав стилістику для популяризації своїх історичних поглядів, а поділ праці на короткі тематичні блоки значно полегшує сприйняття тексту широкими колами читачів. Разом із тим, рецензент підкреслює наукову вартість праці, вказуючи, що автор завжди дотримувався принципів історизму та об'єктивності. У підсумку, І. Ірук відзначив: «...Читати Історію Холмщини і Підляшшя М. Кордуби так цікаво, немов це не науковий твір, а повість із напівсенсаційними моментами!» [6, с. 6]. Відзначимо, що в подібному тоні була витримана й рецензія на книгу знаного українського історика Дмитра Дорошенка, опублікована на сторінках берлінської газети «Українська дійсність» [7, с. 4].

На початку грудня 1941 р. життєві обставини вкотре змусили М. Кордубу змінити місце праці, адже життя у Холмі через терористичні акції польських боївків, що вирізували українську інтелігенцію, ставало дедалі більш небезпечним. Тож педагог перебирається до окупованого німцями Львова. Певний час учений працює в бібліотеці НТШ, але згодом вирішує віддати свій колосальний педагогічний досвід українській громаді. Відтак педагог вчителює спершу у Другій, опісля в Першій державній українській гімназії Львова, котру дозволили створити німецькі окупанти на місці старої Академічної гімназії [8].

У львівський період М. Кордуба вперше проявив себе як дослідник історії української культури, зокрема, галицького шкільництва. Так, на сторінках українських «Краківських вістей» він пропонує читачам декілька історичних замальовок про шкільне життя на західноукраїнських землях в другій половині XIX – на початку XX ст. У фокусі історичного зацікавлення ученого виступає постать Феофана Лебединцева – першого редактора журналу «Київська старовина» та організатора шкільництва на Холмщині. Власне на останньому аспекті діяльності видатного українського педагога й зосереджується М. Кордуба. Джерелами його розвідки виступають листи Ф. Лебединцева до його брата Петра (соборного архієрея в Києві) та матеріали архіву освітнього міністерства у Варшаві [9, с. 3].

У першу чергу, М. Кордуба зосереджується на змалюванні контексту проблеми – знайомить читача з обставинами, котрі вплинули на рішення Ф. Лебединцева залишити Київ і переїхати на західні окраїни Російської імперії, що «загоювали рани» після придушення польського повстання 1863 р. Власне подолання наслідків виступу польської шляхти й змусили російський царат звернути прискіпливу увагу на місцеве українське населення Холмщини та Підляшшя. Прогресивні кола у Петербурзі слушно зауважили, що польському шляхетському режиму можна протиставити лише українських селян. А для цього народу треба було дати освіту рідною мовою, в чому їм тривалий час відмовляли польські зверхники. З цією метою царськими урядниками переведено масштабну освітню реформу, наслідком якої стало усунення впливу католицької церкви на систему освіти та підпорядкування її державним структурам. Згідно постанов нового освітнього закону, ліквідовувався визначальний вплив місцевої шляхти на кадрові рішення у галузі народної та середньої ланки освіти та запроваджувалися шкільні округи, керовані призначеними з Петербургу чиновниками. Таким чином, територію Царства Польського поділено на десять шкільних округів, очолювані призначеними директорами, що мали всю повноту влади в освітній галузі краю.

Наступною проблемою для російської адміністрації стало кадрове забезпечення освітньої реформи. Суть її полягала в тому, що вчителі не хотіли їхати в чужу з мовного та релігійного погляду країну, в якій періодично спалахували криваві повстання. Царський уряд вирішив привабити педагогів подвійною платнею та перспективами швидкого кар'єрного зростання. На пропозицію організації шкільництва на давніх українських землях радо відгукнулася українська інтелігенція Наддніпрянщини, котра бачила свій патріотичний обов'язок у поверненні сполученим землякам рідної мови та культури. Керовані такими міркуваннями, на культурно-просвітницьку працю до Царства Польського вирушили, наприклад, видатний український історик Пантелеймон Куліш, письменник Іван Нечуй-Левицький та знаний український освітянин Сергій Грушевський (батько Михайла Грушевського – голови Центральної Ради). Одним із перших, хто вирішив покинути добре влаштований побут у Києві та переїхати на непевні умови праці до Холмщини був і Ф. Лебединцев – професор Київської духовної академії.

Далі М. Кордуба коротко реконструював біографію свого героя від дитячих років до становища професора духовної академії. Він показує важкий шлях, яким прийшов Ф. Лебединцев до

українства. Спершу це були проповіді в народній українській мові, а згодом праця в київських наукових і культурних інституціях, де історик уперше зіткнувся з багатством джерел до історії свого народу. Автор підводить читача до думки про природність рішення Ф. Лебединцева покинути Київ заради педагогічної праці у Холмі, де він мав розбудовувати шкільництво за російськими зразками. «Мимоволі насувається питання, – відзначає М. Кордуба, – яким чином і в який спосіб він погоджував ролю русифікатора Холмщини зі своїм національним українським почуттям» [9, ч. 190, с. 5]. Відповідь на нього дослідник знаходить у тогочасному світогляді українських «хлопоманів», що вважали прийнятними будь-які методи просвіти свого народу. Під покровом офіційної русифікаторської освітньої діяльності вони намагалися вести непомітну українофільську працю, спрямовану на підняття національного самоусвідомлення селян.

Так, і Ф. Лебединцев, використовуючи перед царськими чиновниками як аргумент нерозуміння місцевим населенням російської мови та непридатність російських підручників для навчання, засновує в Холмі та окрузі українські школи, діти в яких навчалися за галицькими підручниками. М. Кордуба пише: «Перебравши управу шкільництва в холмській окрузі, Лебединцев у всіх новозакладаних школах в українських селах заводив навчання в українській мові [...]. Справу з добром підручників старався повести так, щоб існуючий стан вдержати як найдовше та в майбутнім перепакувати бодай частинне навчання в рідній мові населення і в його національним дусі» [9, ч. 191, с. 3].

Дальшу еволюцію українського світогляду Ф. Лебединцева дослідник пов'язує з його подорожами до Львова, звідки холмський педагог намагався залучити педагогічні кадри для свого округу. У Львові Ф. Лебединцев зустрічався з українськими керманічами та уперше в житті побачив справжнє українське місто, населення якого не тільки свої щоденні справи, але й високі духовні потреби артикулювало в рідній мові. Це настільки його вразило, що Ф. Лебединцев зрозумів всю брехливість поширюваної російською та польською шовіністичною пропагандою тези про штучне походження українства, його спрямованість на руйнацію східнослов'янського цивілізаційного простору. М. Кордуба пише: «Взагалі Лебединцеву імпонували міцно розвинена національна свідомість серед галичан, глибоке почуття окремішності від поляків та навіть ненависть до них, сильна любов і прив'язання до Русі та готовість ці почуття при кожній нагоді бурхливо маніфестувати» [9, ч. 192, с. 3].

Поряд із Холмом, як дослідив М. Кордуба, Ф. Лебединцев взявся також за розбудову народного шкільництва по навколишніх селах. З цією метою він сам відвідував з візитаційними поїздками кожне село, де на сходинах місцевих громад переконував селян у важливості освіти і потребі відкриття шкіл. З метою підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Ф. Лебединцев організував вчительські курси, на яких упродовж літніх канікул учителі здобували не лише фактичні знання зі своїх предметів, але й знайомилися з новинками методики та дидактики. Підводячи підсумки праці видатного діяча на полі шкільництва на західноукраїнських землях, М. Кордуба вказав на різке збільшення кількості шкіл і українських дітей, що їх відвідували. Насамкінець, дослідник відзначив: «Дбайливість і енергійна діяльність Лебединцева для розвою шкільництва найшли незабаром признание серед шкільних кругів холмського громадянства. Виразом цього було публічне святкування його іменин, влаштоване 12 (24) березня 1869 р. Тут виступили з промовами недавно перед цим поставлений уніатський єпископ Михайло Куземський і цілий ряд інших промовців, величаючи великий педагогічний хист і трудолюбивість головного директора» [9, ч. 193, с. 5].

Інша студія з минулого українського шкільництва висвітлювала освітню діяльність видатного буковинського педагога Василя Сімовича. Її появу викликала звістка про передчасну смерть видатного освітянина в березні 1944 р. Праця М. Кордуби була позначена значним мемуарним колоритом, адже в перших десятиліттях ХХ ст. він товаришував із В. Сімовичем. Дослідник відтворив процес перетворення галицького хлопця на щирого буковинського патріота; вказав на його наукові здобутки в галузі українського мовознавства та культурно-просвітню працю серед українського студентства з обох боків Збруча. Втім, найбільш повно педагогічний та організаційний талант В. Сімовича, на думку М. Кордуби, розкрився за роки його праці у чернівецькій гімназії на посаді вчителя української мови. Дослідник згадує: «На учительській становищі Сімович швидко здобув собі велику популярність серед учнів та учениць і загальну любов та пошану, хоча в школі ставив до них великі вимоги. Особливо набрали розголосу його обговорення писемних завдань, при яких вказував на головні прогріхи проти української мови і стилю» [10, с. 3].

Втім, педагогічна діяльність буковинського письменника не обмежувалася лише середньою школою. Іншою її стороною була участь В. Сімовича в організації народного університету, відкриття якого ініціював С. Смаль-Стоцький. Згадуючи ті події, М. Кордуба, як активний працівник «мужицького університету» у столиці Буковини, вказує на різнопланову діяльність його колеги як лектора та тактовного вихователя і радника простих українських селян. Світова війна, пише М. Кордуба, відкрила потужний організаційний талант Сімовича-освітянина, який прийнявся

організувати просвітницьку роботу у таборі полонених українців у Фрайштадті. Ця робота була поставлена надзвичайно раціонально і взірцево: полонені мали друкарню і власну газету «Розвага», аматорський театр, в таборі діяли численні культурні секції тощо. «...А за всім цим, – твердить М. Кордуба, – доглядало невсипуще око і всім кермувала вміла рука Василя Сімовича» [10, с. 3]. Тож за прикладом буковинського письменника пішли й інші українські освітяни, котрі вирушили до багатьох інших таборів.

М. Кордуба, котрий приїхав до Фрайштадту переймати просвітницький досвід молодшого колеги, насамперед відзначив позитивну психологічну атмосферу, що була створена В. Сімовичем у таборі: «Особливо кидалася у вічі приязна товариська поведінка провідника з полоненими, його дбайливість про заспокоєння їх потреб та бажань, навіть про їх особисті справи» [10, с. 3]. Полонені українці з Наддніпрянщини, розчулені самозреченою працею буковинського педагога та його щирим бажанням дати їм правдиві знання про свою культуру та історію, називали його, як згадує М. Кордуба, «дядьком Василем» [10, с. 3]. Тож втрата В. Сімовича для українського шкільництва, підсумовує автор, є незамінною.

Також у львівський період М. Кордуба продовжив свої студії над новою українською історіографією. Так, на сторінках «Львівських вістей» з'явилася його цікава студія про В. Антоновича, виконана у жанрі історіографічного портрету [11]. Стаття була присвячена тридцять п'ятій річниці з дня смерті засновника київської документальної школи. Відзначимо, що це було не перше звернення вченого до постаті родоначальника української науки [12, с. 33–78]. Нав'язуючи до оцінок В. Антоновича, у свій час даних М. Грушевським, М. Кордуба метою своєї розвідки бачив пригадати українському суспільству свого видатного керманіча, котрий за вкрай несприятливих обставин віднаходив можливість розбудовувати культуру одного з найбільших слов'янських народів. В загальному ключі біографії В. Антоновича автор у влучних виразах показав його різнопланову працю над модернізацією українського наукового та громадсько-політичного життя, підсумком якої стало проголошення української незалежності Четвертим Універсалом Центральної ради в січні 1918 р.

Підсумовуючи наукову та публіцистичну працю М. Кордуби в роки Другої світової війни, вкажемо на її різноплановість та водночас підпорядкованість провідній меті – відродженню виснаженого в тривалому протистоянні українського народу, скріплення його душевних сил та підняття віри у власні сили. Послідовно втілюючи цю мету, вже немолодий М. Кордуба дає свої відповіді викликам часу, визнаючи пріоритетність просвітницької роботи. Його адресовані більш широкій аудиторії науково-популярні студії книжкового та статейного формату, на сторінках яких пропагувався величний образ одного з найбільших слов'янських народів, що володіє визначною історією та самобутньою культурою, виконували важливі національно-мобілізаційні функції. У підсумку, це дає всі підстави ствердити вагомість внеску визначного діяча до культурного життя українського народу в найбільш трагічну добу його існування.

#### *Список використаних джерел*

1. Федорів І. О. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.) / І. О. Федорів. – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001. – 127 с.
2. Піх О. Мирон Кордуба (1876–1947) / О. Піх. – Львів, 2012. – 72 с. [Серія: Історики України, вип. 10].
3. З архіву проф. Івана Раковського: Листування. М. Кордуба, В. Сімович, еп. І. Бучко, І. Раковський // Український історик. – 1985. – № 1–4. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен. – С 207–216.
4. Серкіз Я. Мирон Кордуба в оцінці сучасників / Я. Серкіз // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна Академія наук України, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Коляччука. – С. 179–183.
5. Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя / М. Кордуба. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 123 с. (Серія: Минуле й сучасне, ч. 10).
6. Ірук І.: Проф. Д-р Мирон Кордуба: Історія Холмщини й Підляшшя. Українське видавництво, Краків 1941, стор. 128 / І. Ірук // Краківські вісті. – Краків, 1941. – Ч. 39 (195). – С. 6.
7. Д-ко Д. [Дорошенко Д.]: Проф. Д-р Мирон Кордуба. Історія Холмщини й Підляшшя. Українське Видавництво. Краків 1941. Ст. 128. / Д. Дорошенко // Українська дійсність. – Берлін, 1941. – Число 8. – С. 4.
8. Серкіз Я. Плугатар національної історії / Я. Серкіз // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого.
9. Кордуба М. Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині (До історії шкільництва на українських землях) / М. Кордуба // Краківські вісті. – Краків, 1943. – Ч. 188. – С. 3. Ч. 190. – С. 5. Ч. 191. – С. 3. Ч. 192. – С. 3. Ч. 193. – С. 5.
10. Кордуба М. Василь Сімович на Буковині (Жмут споминів) / М. Кордуба // Краківські вісті. – Краків, 1944. – Ч. 62. – С. 3.
11. Кордуба М. Володимир Антонович / М. Кордуба // Львівські вісті. Щоденник для дистрикту Галичини. – Львів, 1942. – Ч. 77. – С. 2; Ч. 78. – С. 2.
12. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 33–78.

**Тарас Батюк**

### **НАУЧНАЯ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРОНА КОРДУБЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

*Статья посвящена изучению научной и публицистической деятельности Мирона Кордубы в годы Второй мировой войны. Определена ведущая тематика научно-публицистических студий историка. Выявлено, что ученый сделал акцент на популяризаторской работе, считая ее наиболее затребованной в годы военной разрухи. Сделан вывод, что многоплановая творческая деятельность М. Кордубы выполняла важные национально-мобилизационные функции.*

*Ключевые слова: М. Кордуба, публицистическая деятельность, «История Холмины и Подляшья», «Краковские вести», «Львовские вести».*

**Taras Batuik**

### **SCIENTIFIC AND JOURNALISTIC WORKS OF MYRON KORDUBA DURING THE WORLD WAR II**

*This article is devoted to the study of scientific and journalistic works of Myron Korduba during the World War II. The leading topics of scientific and journalistic studies of the historian have been shown. It is revealed that the scientist put the emphasis on promotional activities, considering them to be the most needed during the war years. It was also concluded that diverse works of Myron Korduba conducted important national mobilization functions.*

*Key words: M. Korduba, scientific work, journalistic activity, «History of Holm and Podlasie», «Cracow news», «Lviv news».*

**УДК 94(477) «15/19»**

**Андрій Кузьменко**

### **ВНЕСОК АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО У ПРОЦЕС ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

*У статті розкривається процес розвитку історичних знань про Україну в контексті їх інституціоналізації у другій чверті XIX ст., зокрема на півдні України. Особливу увагу приділено висвітленню дослідницької роботи члена Одеського товариства історії і старожитностей Аполлона Скальковського.*

*Ключові слова: Аполлон Скальковський, розвиток історичних знань, дослідження з історії України, історичні товариства, інституціоналізація.*

Звертаючись до того спектру історичних знань, який тяжив до їх подальшої інституціоналізації, слід зазначити, що в першій половині XIX ст. дослідження з історії України продовжували розвиватись в обрамленні інтеграційної політики Російської імперії. У контексті цієї політики характерним було поширення західних, переважно німецьких, інтелектуальних впливів, зокрема німецької ідеалістичної філософії Й. Фіхте, Й. Гегеля, Ф. Шеллінга та ін. Головними осередками цієї інтеграції в підросійській Україні виступили Харківський і Київський університети, які переживали інтелектуальний диморфізм: з одного боку – процес соціальної русифікації еліт; з іншого – прийняття німецької філософії ідеалізму й романтизму, котра стала визнаною передумовою сучасного націоналізму.

Подальше піднесення розвитку історичних знань про Україну в контексті їх інституціоналізації на вищій організаційній щабель у другій чверті XIX ст. зумовило появу нової, колективної форми наукових досліджень. Саме в цей час на загальноімперському просторі виникли історичні товариства й установи, сформувалася система підготовки фахівців на історично-філологічних факультетах нових університетів. Ці осередки несли в суспільство інформацію про самотуню історію України, яку офіційна ідеологія намагалася подати як історію російської провінції.

У зазначеному контексті варто звернути увагу, що до польського повстання 1830–1831 рр. російський уряд розглядав український літературно-науковий рух як частину «загальноруського» культурного процесу. Втім, специфічне суспільно-політичне тло, на якому розвивались українознавчі дослідження, зумовило унікальний збіг обставин, згідно яких вже ближче до середини XIX ст. інтереси офіційної російської науки збіглися із інтересами українознавства [2, с. 35]. Як відомо, відповіддю царського уряду на польське повстання була прийнята в 1832 р. миколаївським режимом теорія «офіційної народності», що ставила нагальною потребою знешкодження національних ідей, які на той час все частіше почали проникати до імперії із заходу [5, с. 88]. Для